

Francesca Maria Gabrielli
EVINE KĆERI

Francesca Maria Gabrielli

EVINE KĆERI

*Žene o biblijskim ženama
u talijanskoj renesansi*

Zagreb, 2019.

disput

Posvećeno mojoj majci Marici Jurišić

Forget your perfect offering
there is a crack in everything
that's how the light gets in

Leonard Cohen, *Anthem*

UVOD

Re-vision – the act of looking back, of seeing with fresh eyes, of entering an old text from a new critical direction – is for us more than a chapter in cultural history: it is an act of survival.

Adrienne Rich¹

[...] there is no innocent reading of the Bible, no reading that is not already ideological.

The Bible and Culture Collective²

Et io ardisco dire il contrario [...].

Vittoria Colonna³

Meuđu stihovima u renesansi popularnog djela napuljske pjesnikinje Laure Terracine pod naslovom *Discorso sopra tutti i primi canti d'Orlando Furioso* (1549), koje tematski razrađuje polemička, moralna, povijesna i ina razmišljanja što se nude u proemijalnim oktavama pojedinih

¹ “Re-vizija – čin kojim gledamo unatrag, vidimo novim očima, ulazimo u stari tekst iz nove kritičke perspektive – za nas je mnogo više od poglavlja u kulturnoj povijesti: re-vizija je čin preživljavanja”; Adrienne Rich, “When We Dead Awaken: Writing as Re-Vision”, *College English*, 34, 1, 1972, str. 18. Ako nije drugačije navedeno, prijevodi primarne i sekundarne literature u ovoj knjizi su moji.

² “[...] ne postoji nevino čitanje Biblije, čitanje koje nije već unaprijed ideološko”; George Aichele, Fred W. Burnett, Elizabeth A. Castelli *et al.* – The Bible and Culture Collective (ur.), *The Postmodern Bible*, Yale University Press, New Haven i London, 1995, str. 4.

³ Obraćajući se Bernardinu Ochinu poslanicom u kojoj nudi svoju reinterpretaciju novoza-vjetne priče o preljubnici (Iv 8,1-11), Vittoria Colonna piše: “Et io ardisco dire il contrario” (“A ja se odvažujem reći suprotno”); navedeno prema: Adriana Valerio, “Bibbia, ardimento, coscienza femminile: Vittoria Colonna”, u: *Cristianesimo al femminile. Donne protagoniste nella storia delle Chiese*, M. D’Auria Editore, Napulj, 1990, str. 162.

pjevanja Ariostova viteškog spjeva,⁴ zatječemo prikaz priče o Božjem stvaranju Adama i Eve (Post 2,4-3,24) posve u suglasju s feminističkim nabojem biblijskih reinterpretacija o kojima će biti riječi u ovoj studiji:

Ti fe' de la tua costa il buon Fattore
uscir la donna con sì bel disegno,
acciò che d'una fede e d'uno amore
voi foste uniti in questo et in quel regno.
Ma tu, che nulla curi del tuo honore,
in loro spieghi il tuo sì fiero sdegno.
Deh mira, stolto, a gli animai di terra:
l'orsa con l'orso al bosco sicura erra.⁵

[Dobri je Stvoritelj iz tvojega rebra izvukao ženu s tako savršenim planom kako bi vas ujedinila jedna vjera i jedna ljubav u ovom i onom kraljevstvu. Ali ti, koji ne mariš za svoju čast, na ženama iskaljuješ svoj zvjerski gnjev. Ah, glupi čovječe, ugledaj se na zemaljske životinje: gledaj kako, u društvu medvjeda, medvjedica mirno i zaštićeno hoda po šumi.]

Terracina se oslanja na autoritet Svetog pisma kako bi legitimirala svoju invektivu protiv nasilja muškaraca nad ženama. Sekundarno i izvedeno stvaranje Eve, koje u tradicionalnoj egzegezi Postanka redovito služi kao uporište za tezu o nužnosti ženine podčinjenosti muškarcu, postaje u Terracininoj reviziji polazište za utopijsku artikulaciju društvenog poretka u kojemu žene i muškarci, Evine kćeri i Adamovi sinovi, žive ujedinjeni u ljubavi i slozi. Hermeneutički obrazac što ga zatječemo u navedenim stihovima napuljske pjesnikinje, gdje se feministička intervencija spreže s težnjom da se biblijsko

⁴ O djelu vidi Deanna Shemek, "Getting a Word in Edgewise: Laura Terracina's *Discorsi on the Orlando Furioso*", u: *Ladies Errant: Wayward Women and Social Order in Early Modern Italy*, Duke University Press, Durham i London, 1998, str. 126-157.

⁵ Stihove sam transkribirala iz izdanja *Discorso della S. Laura Terracina Sopra il principio di tutti i Canti d'Orlando furioso*, appresso Domenico Farri, Venecija, 1568, f. 12r. Valja napomenuti da se u brojnim izdanjima Terracinina djela pojavljuju drugačije inačice navedene oktave. Zadnji stih citat je iz proemijalne strofe petoga pjevanja Ariostova viteškog spjeva *Orlando furioso*. Naime, Terracina se u razmatranom djelu služi pjesničkom citatnom tehnikom pod nazivom *tramutazione*, za koju usp. Rosa Casapullo, "Contatti metrici fra Spagna e Italia: Laura Terracina e la tecnica della glosa", *Atti del XXI Congresso Internazionale di Linguistica e Filologia Romanza (Università di Palermo, 18-24 settembre 1995)*, ur. Giovanni Ruffino, sv. 4, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1998, str. 361-389. Za feminističko čitanje Terracinine citatne preradbe Ariostova djela usp. Deanna Shemek, "Getting a Word in Edgewise", cit.

slovo depatrijarhalizira kako bi se njegov poseban status kapitalizirao za potrebe ženske emancipacije, nudeći pritom logiku dobrohotne solidarnosti kao rješenje za pravednije društveno-političke prilike, prisutan je i u revizijama biblijskoga štiva razmatranima na stranicama koje slijede. Analizirana djela, koja svjedoče o opsežnom fenomenu aktivnog sudjelovanja žena u kulturi talijanske renesanse, ishode iz potrebe da se iz ženskoga pera i kista, dakle na razini umjetničkog djelovanja, biblijska riječ reinterpreтира u filogine svrhe.

Prva svjedočanstva o ženskim tumačenjima biblijskih tekstova u kršćanskoj tradiciji sežu daleko u povijest. U knjizi *Donne e Bibbia*, koju je uredila Adriana Valerio, istražuje se tradicija ženske biblijske interpretacije, a njezini se počeci smještaju već u drugo stoljeće poslije Krista.⁶ Kako naglašava Gerda Lerner, ženska interpretacija biblijskoga slova ima ključnu ulogu u povijesnom nastanku “feminističke svijesti”.⁷ U tom su pogledu od izričite

⁶ Usp. Clementina Mazzucco, “Donne e Bibbia nel cristianesimo tra II e V secolo”, u: *Donne e Bibbia. Storia ed esegesi*, ur. Adriana Valerio, Edizioni Dehoniane Bologna, Bologna, 2006, str. 23-49. Adriana Valerio naglašava da se knjiga koju je uredila bavi “snažnom i mjerodavnom ženskom nazočnošću koja obilježava sveukupnu kršćansku tradiciju; nazočnošću koja, u raznolikosti svojih glasova, [...] omogućuje da se sveti spisi propitaju te da se mnoge pretpostavke i interpretativne predrasude podvrgnu raspravi”; Adriana Valerio, “Introduzione generale”, u: *Donne e Bibbia*, cit., str. 13. O tradiciji ženske biblijske interpretacije vidi također Gerda Lerner, “One Thousand Years of Feminist Bible Criticism”, u: *The Creation of Feminist Consciousness: From the Middle Ages to Eighteenth-seventy*, Oxford University Press, New York, Oxford, 1993, str. 138-166; Nancy Calvert-Koyzis i Heather E. Weir, *Strangely Familiar: Protofeminist Interpretations of Patriarchal Biblical Texts*, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2009; Kari Elisabeth Børresen i Adriana Valerio (ur.), *Donne e Bibbia nel Medioevo (secoli XII-XV). Tra ricezione e interpretazione*, Il Pozzo di Giacobbe, Trapani, 2011; Maria Laura Giordano i Adriana Valerio (ur.), *Donne e Bibbia nella crisi dell'Europa cattolica (secoli XVI-XVII)*, Il Pozzo di Giacobbe, Trapani, 2014; Monika Leisch-Kiesl, “Eva u nacrtima žena”, u: *Eva kao drukčija. Egzemplarno istraživanje ranoga kršćanstva i srednjega vijeka*, prev. Ivan Ivanda, Kršćanska sadašnjost i Europsko društvo žena u teološkom istraživanju – Hrvatska sekcija, Zagreb, 2014, str. 187-263. O Bibliji i prijevodima Biblije u razmatranome razdoblju vidi Gigliola Fragnito, *La Bibbia al rogo. La censura ecclesiastica e i volgarizzamenti della Scrittura (1471-1605)*, Il Mulino, Bologna, 1997; Giovanni Rizzi, *Le versioni italiane della Bibbia. Dalla Bibbia del Malermi (1471) alla recente versione CEI (2008)*, Edizioni San Paolo, Milano, 2010. Za studije koje razmatraju odnose između Biblije i talijanske kulture u srednjem vijeku i renesansi vidi Grazia Melli i Marialuigia Sipione (ur.), *La Bibbia nella letteratura italiana*, sv. V: *Dal Medioevo al Rinascimento*, glavni urednik Pietro Gibellini, Editrice Morcelliana, Brescia, 2013, a pogotovo poglavlje “Le poetesse e la Bibbia: Vittoria Colonna, Veronica Gambara e Gaspara Stampa” kojemu je autor Guido Laurenti, str. 569-589.

⁷ Premda povjesničari nastanak feminizma tradicionalno smještaju u devetnaesto stoljeće, poistovjećujući ga s razvojem političkog pokreta za ženska prava, Gerda Lerner uvjerljivo

važnosti tekstovi iz ženskoga pera koji tematiziraju priču o Postanku, “temelj zapadne percepcije ženskosti”,⁸ te nude, riječima Monike Leisch-Kiesl, “alternativno tumačenje Eve”.⁹ Takvi su radovi dokumentirani još od četvrtoga stoljeća nadalje, tj. od Probina djela *Cento*, u kojemu kršćanska autorica, služeći se pomno odabranim citatima iz Vergilijeva opusa, obrađuje biblijske događaje, uključivši i starozavjetnu priču o stvaranju prvih ljudi.¹⁰ Polazeći od “alternativnoga tumačenja Eve” što ga istaknuta predstavница talijanskoga humanizma Isotta Nogarola pušta u optjecaj 1451. u obliku dijaloga, ova studija razmatra verbalne i vizualne reinterpetacije ženskih biblijskih figura u djelima pet talijanskih autorica u široko shvaćenom razdoblju renesanse, od petnaestoga do prve polovice sedamnaestog stoljeća, te preispituje njihovo značenje za razvoj feminističke svijesti.

Kad je riječ o feminističkoj perspektivi u renesansno doba, Sarah Gwyneth Ross široko je definira kao “težnju da se poboljša položaj žena”.¹¹

zagovara šire i općenitije shvaćanje “feminističke svijesti”, koju definira kao spoznaju žena da pripadaju podređenoj skupini te da njihova podređenost nije prirodna, nego kulturno konstruirana. Slijedeći takvu definiciju, u svoje dijakronijsko razmatranje feminističkoga diskursa povjesničarka uključuje i “najranije faze ženskoga otpora patrijarhalnim idejama”, posvećujući pritom poglavlje feminističkoj biblijskoj reinterpetaciji iz ženskoga pera od dvanaestoga stoljeća nadalje; usp. Gerda Lerner, *The Creation of Feminist Consciousness*, cit., str. 14-15, 138-166 (citat na str. 14). Literatura o feminističkim teorijskim, kritičkim i inim praksama iznimno je opsežna. Ovom ću prilikom izdvojiti studiju Lade Čale Feldman i Ane Tomljenović, *Uvod u feminističku književnu kritiku*, Leykam, Zagreb, 2012. te knjigu koju je uredila Adriana Zaharijević, *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, 4. dopunjeno izdanje, Sarajevski otvoreni centar, Heinrich Böll Stiftung – Ured u BiH, Fondacija Cure, Sarajevo, 2012.

⁸ Ilana Pardes, *Countertraditions in the Bible: A Feminist Approach*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts i London, Engleska, 1993 [1992], str. 13.

⁹ Monika Leisch-Kiesl, “Eva u nacrtima žena”, cit., str. 197.

¹⁰ Prema Moniki Leisch-Kiesl, u Probinu je djelu “u najmanju ruku nagoviješteno alternativno tumačenje Eve”, *ibid.*, str. 197. O Probinu tumačenju Eve vidi *ibid.*, str. 189-198.

¹¹ Sarah Gwyneth Ross, *The Birth of Feminism: Woman as Intellect in Renaissance Italy and England*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts i London, Engleska, 2009, str. 3. Povjesničarka napominje da “odvojiti renesansne feministkinje od naše šire rasprave o modernome političkom feminizmu predstavlja opasan oblik ‘amnezije’ jer feminizam lišava njegovih povijesnih korijena”, *ibid.* Pojam “amnezije” u vezi s feminističkom misli kroz povijest Ross preuzima od Karen Offen, prema kojoj “[d]anašnji najgori neprijatelj feminizma nije nedostatak povijesti nego amnezija”; Karen Offen, *European Feminisms: A Political History, 1750-1950*, Stanford University Press, Stanford, 2000, str. 17. Kako naglašava Sarah Gwyneth Ross, “Mary Wollstonecraft (1759-1797) nije izmislila feminizam. Niti su to učinili politički

Primijenivši i na likovnu sferu teze što ih povjesničarka iznosi u vezi s renesansnim ženskim književnim doprinosom, ova studija polazi od uvida da samim time što su se u okrilju patrijarhalne¹² kulture ohrabrile postati subjektom javnog, književnog ili likovnog izričaja renesansne su autorice zagovarale žensku intelektualnu jednakost¹³ te su na taj način položile temelje na kojima će se kasnije graditi politička emancipacija žena.¹⁴ Kako je Joan Kelly istaknula prije četiri desetljeća, bitne su odrednice renesansnog feminizma iz ženskoga pera opozicijski stav prema dominantnom mizoginomu diskursu, koji jasno diskreditira ženski izlazak na muško poprište književnoga i likovnog izražavanja,¹⁵ te svijest da su hijerarhizirane rodne uloge proizvod kulture, pa

filozofi radikalnog prosvjetiteljstva, kao ni devetnaestostoljetne sufražetkinje, odnosno prva udruženja koja su nastojala stvoriti novi prostor za žene u zapadnom društvu”, *The Birth of Feminism*, cit., str. 1.

¹² U studiji ču se iz operativnih razloga služiti imenicom “patrijarhat” i njezinim izvedenicama unatoč neosporivoj problematičnosti pojma kad se on doživljava kao povijesno statična i monolitna ideologija. Patrijarhalna je potlačenost žena u renesansnom razdoblju složen i nijansirani fenomen koji, osim što dopušta iznimke, znatno varira ovisno o mnogim čimbenicima, kao što su, među inima, društveni stalež kojemu žene pripadaju i geopolitičko područje u kojemu žive i djeluju.

¹³ Kako ističe Babette Bohn, talijanska slikarica Sofonisba Anguissola (oko 1532-1625), poznata kao “prva glasovita umjetnica šesnaestostoljetne Italije”, autorica je “najranijeg talijanskog autoportreta koji uključuje knjigu” (1554, Kunsthistorisches Museum, Beč), a knjiga je dakako “atribut koji se često rabi na aristokratskim portretima kako bi se sugerirale intelektualne sposobnosti”; Babette Bohn, “From Oxymoron to Virile Paintbrush: Women Artists in Early Modern Europe”, u: *A Companion to Renaissance and Baroque Art*, ur. Babette Bohn i James M. Saslow, Wiley-Blackwell, Chichester, 2013, str. 233, 231-232. Povjesničarka umjetnosti naglašava da na Anguissolinu autoportretu uz slikarski stalak, koji se datira oko 1559. (Muzeum Zamek, Łańcut), a ujedno je i “jedan od najranijih talijanskih autoportreta koji prikazuju umjetnika pri radu”, slikarica portretira sebe dok radi na platnu Djevice s djetetom, povezujući dakle svoje autorsko samooblikovanje sa stvaranjem umjetničkoga djela na biblijsku temu. Babette Bohn, *ibid.*, str. 232-233, citat se nalazi na str. 232.

¹⁴ Usp. Sarah Gwyneth Ross, *The Birth of Feminism*, cit., str. 3, ali vidi i str. 314: “povijesno se značenje renesansnih autorica temelji na njihovu kolektivnom zagovoru (koji su promicale svojim riječima i samim time što su pisale) intelektualne jednakosti spolova, koja je ujedno i preduvjet da bi se razmišljalo o njihovoj političkoj ravnopravnosti”.

¹⁵ Kad je u pitanju književni izričaj, invektiva protiv Isotte Nogarole o kojoj će biti riječi u prvom poglavlju ove studije zorno prikazuje jedan od temeljnih toposa mizoginoga diskursa, prema kojemu “nijedna rječita žena nije čedna”. Što se pak tiče likovnog izričaja, Babette Bohn podsjeća na raširenu predrasudu u talijanskom ranonovovjekovlju prema kojoj žene ne mogu imati umjetnički dar jer su nesposobne za “istinsku inventivnost”; Babette Bohn, “From

su stoga i podložne promjeni.¹⁶ U nastavku ponuđena tumačenja potkrepljuju navedenu tezu jer pokazuju da analizirana verbalna i vizualna djela dovode u pitanje ideju o ženskoj inferiornosti, potkopavajući pritom ustaljene rodne binarizme, a katkada i samu dualističku misao o rodu.

U posljednjim desetljećima, a poglavito od sedamdesetih godina dva-desetoga stoljeća – tj. od trenutka kad Joan Kelly postavlja ključno pitanje možemo li uopće govoriti o “renesansi” kad je riječ o ženama (“Jesu li žene imale renesansu?”) – razmatranome se razdoblju učestalo pristupa iz specifičnoga očišta ženskoga sudioništva u kulturi.¹⁷ U novijim istraživanjima spomenute pojave – koja se, kad je u pitanju talijanski kontekst, očituje već od petnaestoga stoljeća, kad sve brojnije svjetovne žene aktivno proizvode književna djela, a nešto kasnije, tj. od šesnaestoga stoljeća nadalje, i likov-

Oxymoron to Virile Paintbrush”, cit., str. 229. O poimanju žene u razmatranome razdoblju vidi Ian Maclean, *The Renaissance Notion of Woman: A Study in the Fortunes of Scholasticism and Medical Science in European Intellectual Life*, Cambridge University Press, New York, 1983 [1980]. O kulturnoj povijesti shvaćanja žene kao inferiorne na Zapadu vidi Nancy Tuana, *The Less Noble Sex: Scientific, Religious, and Philosophical Conceptions of Woman's Nature*, Indiana University Press, Bloomington i Indianapolis, 1993. O položaju žena u ranonovovjekovlju vidi Merry E. Wiesner, *Women and Gender in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, New York, 2000 [1993]. O poimanju spola i roda u razmatranome razdoblju vidi Thomas Laqueur, *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts i London, Engleska, 1992 [1990].

¹⁶ Usp. Joan Kelly, “Early Feminist Theory and the *Querelle des Femmes*, 1400-1789”, u: *Women, History, and Theory: The Essays of Joan Kelly*, The University of Chicago Press, Chicago i London, 1984, str. 67.

¹⁷ Kako je poznato, Joan Kelly je na svoje temeljno pitanje odgovorila niječno, iznoseći tezu o pogoršanju položaja žena u odnosu na srednji vijek; usp. Joan Kelly, “Did Women Have a Renaissance?”, u: *Women, History, and Theory: The Essays of Joan Kelly*, cit., str. 19-50. William Caferro napominje da je pitanje koje je 1977. postavila Joan Kelly pobudilo veliko znanstveno zanimanje za renesansne žene, potaknuto razvojem ženskih i rodni studija kao akademskih disciplina, usp. William Caferro, *Contesting the Renaissance*, Wiley-Blackwell, Chichester, 2011, str. 61. Za opširnu diskusiju o pionirskom članku Joan Kelly te o kritičkim pristupima u razmatranju kreativnoga izričaja žena u talijanskoj renesansi vidi Virginia Cox, *Women's Writing in Italy 1400-1650*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2008, str. xi-xviii. Osim članka Joan Kelly, valja spomenuti i utjecajan članak Linde Nochlin iz 1971. koji je, polazeći od pitanja “zašto nema velikih umjetnica”, uvelike potaknuo istraživanje vizualne produkcije žena u prošlosti i razvoj feminističke likovne kritike: Linda Nochlin, “Zašto nema velikih umjetnica?”, u: *Feministička likovna kritika i teorija likovnih umjetnosti. Izabrani tekstovi*, ur. Ljiljana Kolečnik, prev. Ljiljana Kolečnik i Jasenka Zajec, Centar za ženske studije, Zagreb, 1999, str. 1-25.